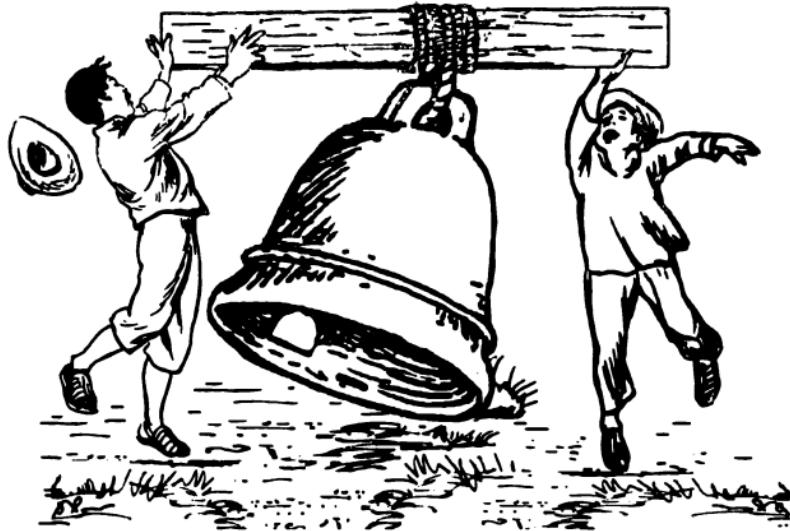

Tu'un Yata Xnuviko

Mixteco de Mixtepec

Tu'un Yata Xnuviko

Leyendas de Mixtepec

Prof. Francisco Mendoza Santiago

Mixteco de Mixtepec

Publicado por el
Instituto Lingüístico de Verano, A.C.
México, D.F.
2010

Asesoras Lingüísticas
María M. Nieves, Gisela Beckmann

© 2010 por Francisco Mendoza Santiago
Derechos reservados conforme a la ley.

Primera edición
Leyendas de Mixtepec
Mixteco de San Juan Mixtepec
mix 10-091 .5C
México, D.F. 2010

Tu'un xi'na ñuu'u

Ntakani ini yu ntantuku tu'un tsa'a kue tu'un yata nuu ñoo, takua nakintoi ka skua'a na, kavi na tsi chaa na. Kunkintoi nuu kue ntisaan kue sukuachi tsi kuena sna'a ve'e skua'a.

Kue tu'un yo'o ra va'i nuu kue sukuachi takua nakutu'va kuetsi, nakuni kuetsi cha kuntakani kuetsi nuu ta'an kuetsi. Nakunchatu ña kue tu'un yo'o ra kuu chinchii kuena skua'a tsi kuena sna'a ve'e skua'a.

Prólogo

Con creatividad y entusiasmo, investigué estas leyendas de nuestro pueblo para que sean estudiadas a través de la lectura y de la escritura por los alumnos y maestros.

Estas leyendas sirven para motivar a los estudiantes a aprender, a compartir y a socializar. Confiamos en qué las mismas serán de gran ayuda al personal docente.

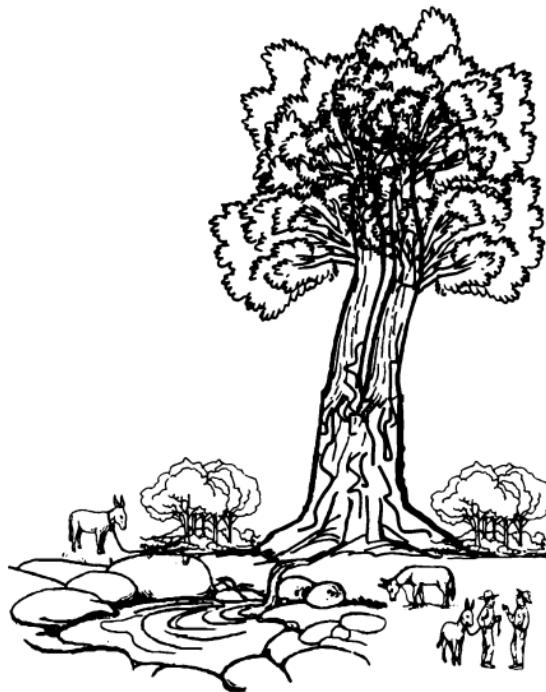
Estos son cuatro leyendas del municipio de San Juan Mixtepec. En ellas se dan las razones para varios nombres de lugares y algunos irregularidades en el paisaje del area.

Tuyuku Xnuviko

Kúu tu'un ña ñoo yo'o ntsikaa in tuyuku, in tuyuku ka'nu, ña ka'nu ka nuu nt'i'i kue youtu.

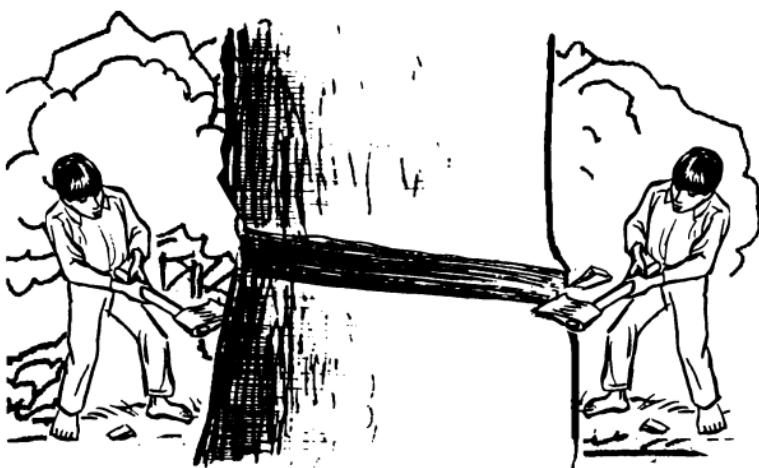
Cha in kii ntsiko nuu in ya'a ka'nu, ya'a ntsiko nuu ka, nikuni ti kuntu'u ti xini youtu ka. Cha ma nitsa'a kue nivi kuntu'u ti. Nikitsaa kuena nikini na ti, syu'u na ti, ntatsi na ti, cha ntsinu ti kua'an ti. Tatu ña nitsa'a na kuntu'u ti xini youtu ka, cha ñuu yo'o kukuu ma'i Nko'yo.

Cha tsa'a ytu ka ntsikaa in laguna nuu ntututu chikuii. Nuu chikuii ka ntsiketa kue nivi, ntsiketa kue kitii.

Cha in kii ntatu'un kuena ña tsa chain ytu ka nuu na. Nikachi ta'an na tu'un ña ka'ncha na ña, cha nikatsa'ncha na ña. Ta nikitsaa na ntsa'ncha na tuyuku ka, nivi kua'a ntututu, nikuni na ña ntacha ni. Ntsa'ncha na ña ra nti'i ntuu, cha nu'u kuena ve'e na.

Cha ta kitsaa na inka kii, cha kue na'a ña nicha'ncha ña, kai tani kai ni. Cha nuu ntsini kue nivi ña ma kuu sa'a na ña cha'ncha yutu ka, satutu ka na kue nivi, nivi kua'a, takua nchinchee ta'an na nuu cha'ncha yutu ka, vatu ni nikunchee na ntsa'ncha na yutu, tuyuku ka.

Cha ta ntachi tuyuku ka, cha sava nta'a nikui, uvi tsio ntacha. Savi ntachi Yuku Xitu, savi ntachi Tixitu. Ña káchi na kúu, Tixitu ntachi numa ña, cha savi ntachi ña kúu Yuku Xitu.

Ika kúu nuu náa tu'un tuyuku ka'nu ntsikaa ñuu Xnuviko. Káchi kue nivi, kuena ntsintee tsa na'a ka, xoo tsíni na tu'un yutu ña ntsikaa ñuu yo'o.

Tu'un yata uvi veñu'u

Yo'o kuntakani in tu'un yata nuu kuena, na kúni kuni tu'un yata, nchii tu'un kákuu ña ntsio ñoo.

Ñaño'o ra tu'un yata tsa'a uvi veñu'u. Ian veñu'u Ntisnuu, ra in veñu'un ña ñuu ña kúu Xnuviko yo'o. Cha ta tsa na'a koo nikanchii nitsio.

Cha satutu kuera yuu, cha nikitsaa kuera sava'a ra xi'na ñu'u veñu'u Ntisnuu.

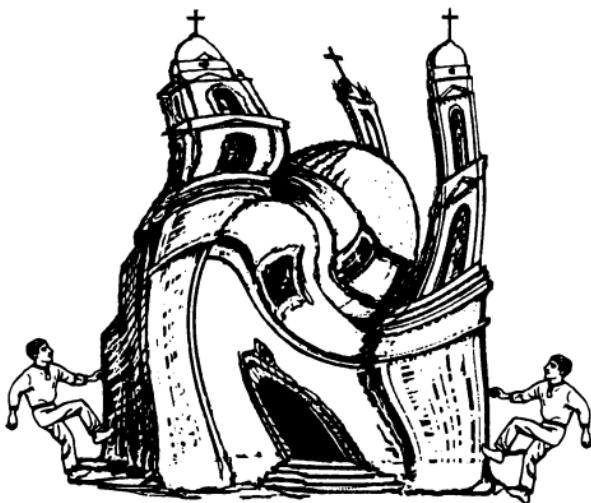
Cha kue nivi yata luu, kuena ntsintee ta tsa
na'a, cha nivi na'nu, suku ntsikuu kuena.

Cha nikasachuun kuera, nikuva'a veñu'u
Ntisnuu, ra ntsaa kue nivi, na ntee Xnuviko
yo'o, cha nikachi kue chaa Ntisnuu:

—Vichi ra ntsinu veñu'u Ntisnuu yo'o, cha
sa'u ñamani ña kuain nchau ña. Tatu ntacha
sa'u ra nakuni yu ña ntaku ku
—nikachi kue chaa Ntisnuu.

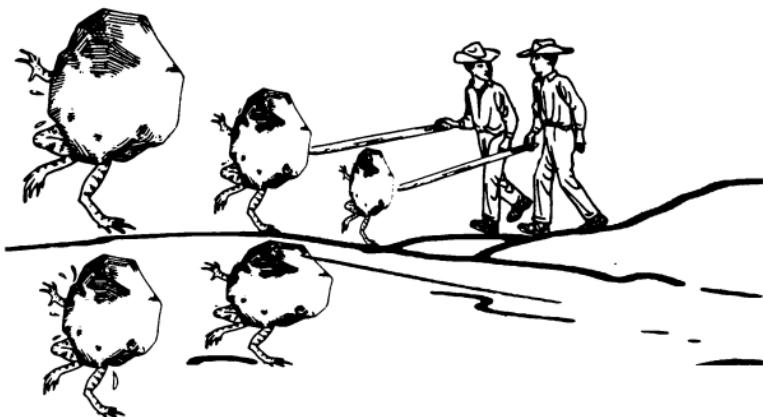
Cha ntsaa kue chaa ñuu Xnuviko, uvi
ntsain nchaa ra veñu'u ka, cha ntacha nikoyo
nti'a, cha nikachi kuera:

—Vaii, yee kua'a xeen ncheu ña ntacha
sa'u. Cha vichi ra chincheu yu, nantasava'a ña.
Ta ntsinui, cha nako'on ñuu Xnuviko, sava'a
toko ian takua inuu nakoo veñu'u Ntisnuu tsi
veñu'u Xnuviko.

¡Vaiii!

Ika nikunumi kuera ntuva'a veñu'u
Ntisnuu, cha ntsinu veñu'u Ntisnuu cha nikachi
kuera:

—Vichi ra nasatutu ko yuu, ku'un kueyu
nuu Xnuviko, ku'un chi Yuku Titu'un, ku'un tsi
yuu. Cha naku'un yu chi ñuu Nkuiin tsi yuu,
cha nantakita'an ñuu ra ika, kusava'a veñu'u.

Cha ntuku kuera yutu, cha satutu kuera
yuu, nikututu yuu ka ra nikitsaa tatsi kuera yuu
ka, vatsia. Kúu tu'un ña tono kue yuu ka ra
ntsikuu ntsitsika mii, tatsi kuera ña. Cha ntsio
yuu ka nuu naa.

Cha ñaka kua nikitsaa kue chaa, vatsia ñuu Nkuiin, nikitsaa kuera nuu ñuu nani Yuku Mi'i tsi yuu. Ika kúu nuu ntée kue yuu, mee so yuu nchaa, yuu nchu'a, ntaa, kúu ña ntóyo ika. Ika nikitsaa kuera tsian.

Cha kue chaa vatsi chi Xini Yuku, nikitsaa ra tsi yuu nuu kúu Toto Utsa. Ika ntée kue yuu na'nu, yuu va'a kue tuku.

Ika nikitsaa kuera, cha ntsinu nikanchii cha ma nikuu ka kuva'a veñu'u Xnuviko, vari ntsi'i kue yuu ka. Cha ma nikuu ka tatsi kuera ña nuu ñuu. Ika kúu nuu náa tu'un yata tsa'a veñu'u Xnuviko.

Tu'un yata tsa'a kue kaa káxi Xnuviko

Ta tsa na'a ntsintoyo nivi ntaku nchu'a
ntsio na, ntsikuu kuena nivi na'nu, suku ntsio
na.

Ntakani ini na nixi kítsi kaa skaxi na
veñu'u ñuu.

Nikee kuena ntsa'an na ñuu
Yucha Ncho'o.

Ika ntsa'an ntakuaan kuera kaa kaxi, nuu
nine'e kuera ña. Ntakuisa sata kuera ña vatsi
kuera, cha vee nchu'i.

Cha nuu nikuu tsika kuera tsian, cha
nikitsaa kuera in yuku, in yuku suku. Ika skaxi
kuera ña.

Ika kuu ña ntsini kue nivi ñuu ña
nikuyachi kaa vatsia.

Yuku nuu nikaxi kaa ika vichi nánia Yuku
Kaa. Yuku ka ra inkai chi nuu inkaa Yuku
Nchika, nuu ituu ñu'u ncha'i ñuu yo'o tsi Seen.

Nuu ntsinu nikaxi kaa ka ra
ntakuisa kuera ña, vatsia nikitsaa kuera tsian
ñuu yo'o.

Yo'o kúu nuu nintoo kue kaa
icha'ncha.

Cha in kii nikuun savi, nikuun
savi xeen. Nti'i kuena ntsini ña ta
nikuun savi ra nikani ra, cha nikuu
tu'un ña nikitsi tatsa savi.

Skuina ntusu kaa ñuu yo'o, cha nchisi ña
kua'in ñuu náni Yoko.

Ñaka kúu ña káchi kue nivi,
nivi ntsa'nu, ña inuu káxi kaa ñuu Xnuviko yo'o
tsi ñuu Yoko.

Cha kue kaa káxi yo'o ra inai xini veñu'u,
kúmi veñu'u ñoo ña mancha vichi.

Yo'o kúu nuu nti'i tu'un ña nixi nikuu
nikitsaa kue kaa káxi veñu'u ñuu yo'o.

Tu'un yata ñaña'a kua'in tsi inka chaa

Yo'o nantakani in tu'un yata ña nikuu
nisa'a kue nivi, na ntsintee ta tsa na'a.

Ntsio in kuena yee ntuta'an, cha nikee ña'a
ka kua'in tsi inka chaa.

Cha ia ka ntasaa nchu'a ra. Cha niki'in ra
in kutsi cha nikaa ra ña kúu yuku suku ka ña
inkaa ñuu yo'o, náni Yuku Kuasa.

Cha ika ntsito ra ichi nchii tsio kua'an ña
tsi inka chaa.

Cha ñaka niki'an ichi kua'in, cha ntsai tsi
chaa kua'an tsian ka nuu ntee nchu'a yuu. Ika
ntsatsi na tichi tono ika ntsitsa'an na.

Cha nintoo tintuu tichi ka ña vichi nánia
Krusi Tutichi.

Ntsinu ntsitsa'an na cha niki'in kuena ichi
kua'an na.

Ika nikuu yoko, cha ntsaa na in nuu kana chikuii cha ntava na nama ntsichi na ntakacha na.

Cha ika nuu ntsichi na tsi ntakacha na nama ka, nintoo ñuu ka nánia Canama.

Ntsinu ntsichi na ntsinu ntakacha na ra niki'in na ichi kua'an tuku na.

Ntsaa na in nuu nttaa nuu va'a yee.

Ntsikaa in yutu ka'nu. Ika ntitatu na vari
nikuita xeen na, tsa'a ña ntsika tsa'a kuena.

Cha ii ña'a ka inkaa ra mancha Yuku
Kuasa tsito ra ichi, cha ntsini ra ña kua'an
kuena.

Cha ika nuu ntsini ra ña ntsaa kuena
ntitatu na kati ika, cha nikini ra kue nivi ka ta
kanumi ta'an na. Ika ntsintoyo na ra ntsi'i na.

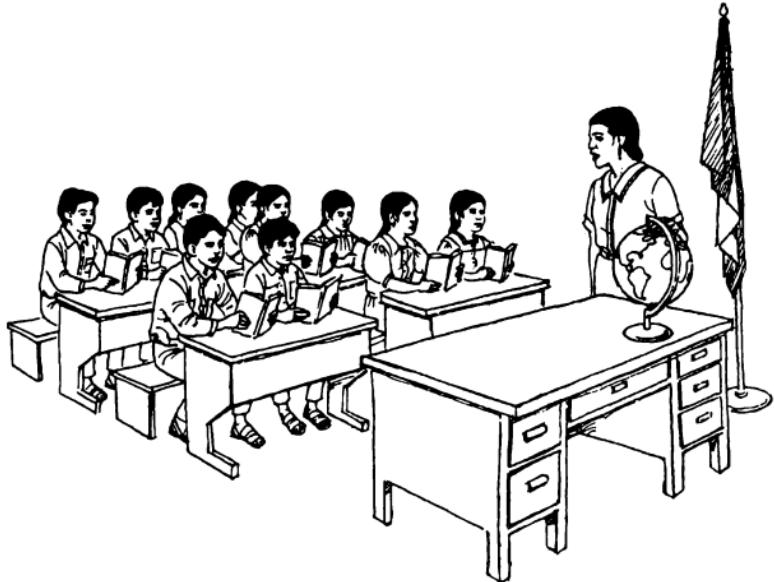
Cha ika ntsicha nii na tsa'a yutu ka cha
ñuu ka nintoi nánia Yoso Inkua'a.

Cha kue nivi ka ra ntuu na yuu. Kúu tu'un
ña kántu'u in yuu, yuu numi ta'an, kúu yuu
nintoo nuu ñuu náni Yoso Inkua'a.

Yo'o nint'i'i tu'un ña'a kua'an tsi inka chaa,
káchi kue nivi yata luu ka.

Ño'o kúu in tu'un luu, nine'e ntakani nivi
yata luu nuu.

Ñaka kúni yu stakoo ña, nuu kue nivi tsaa,
kue sukuachi, takua kuena sna'a nuu kue
sukuachi nantakani na ña nuu kuetsi, takua ma
naa tu'un yata sa'an ntavi ñoo.

**Tuyuku Xnuviko
El Sabino de Mixtepec**

En esta leyenda se narra acerca de un sabino, un sabino muy especial y lo que sucedió cuando, por fin, lo lograron derribar.

**Tu'un yata uvi veñu'u
La leyenda de las dos iglesias**

En esta leyenda se cuenta acerca de dos iglesias, la de Tlaxiaco y la de Mixtepec y lo que sucedió con cada una de ellas.

**Tu'un yata tsa'a kue kaxi Xnuviko
La leyenda de las campanas de Mixtepec**

En esta leyenda se habla acerca de unas campanas de cómo las compraron, llevaron, tocaron e instalaron, y de lo sucedió con el sonido de ellas.

**Tu'un yata ñaña'a kua'in tsi inka chaa
La leyenda de la mujer que se fue con otro hombre**

En esta leyenda se cuenta de una mujer que se fue con otro hombre y del final de sus vidas.

